

**ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ КУЛЬТУРНО -
МИСТЕЦЬКОГО РОЗКВИТУ В УКРАЇНІ У XVIII СТОЛІТТІ**
Лідія ПОТАПОВАВДНЗ України «Буковинський державний медичний університет»,
Чернівці (Україна); potapova.lidiia@bsmu.edu.ua**PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL ASPECTS OF THE
CULTURAL AND ARTISTIC PROSPERITY IN UKRAINE IN
THE XVIII-TH CENTURY**

Lidiya POTAPOVA

Higher State Educational Establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University», Chernivtsi (Ukraine),
Researcher ID: S-8584-2016

Потапова Лідія. Філософсько-історичний аспект культурного і художественного искусства України в XVIII в. В статті розглядаються філософські і історичні аспекти розвитку театрального, летописного искусства в XVIII столітті в контексті соціальних і політичних змін, розкривається внутрішня життя общества з допомогою філософії культури. **Цель статті** розкрити особливості культурного розвитку України в період національного відродження України з допомогою аналізу летописних джерел, освічених в них культурних явищах театрального, ярмаркового искусства, ролі І. Мазепи в розвитку книгодрукування і народної освіти, перших університетів. **Методологія дослідження** підпорядкована цілі статті і ґрунтується на описальному методі, використовується також історико-аналітичний, культурно-контекстуальний підходи. **Новизна дослідження.** В представленій статті вперше автор спробував провести діалектичну зв'язок між багатогранною історичною культурною картиною XVIII в. і театральним искусством в соціально-історичному контексті України. Роль політичних і історичних фігур (наприклад І. Мазепи) не отождествляється з їх соціальною діяльністю, а розкривається в контексті перспектив національного розвитку. **Висновки.** Исходя з цілі статті приходимо до висновку про існування певної «національної психологічної форми», обумовленої багатогранністю і диференціальністю соціально-політичного контекста нації.

Ключові слова: культура, искусство театра, сельское хозяйство XVIII века, украинское общество XVIII века, казацкое барокко, национальная культура, христианская культура.

Вступ. Державотворчі процеси та загальноосвітні глобальні зміни вимагають аналізу розвитку історично-культурного процесу України в їхньому інтегруючому значенні, у філософському осмисленні явищ культури на рівні естетичних домінант і світоглядних закономірностей.

Ідучи шляхом історизму, реконструкції та проявлення змісту української культури її структурними домінантами у руслі новітньої теорії в даній статті спробуємо зробити аналіз та розкрити внутрішню життєву суспільства за допомогою філософії культури, збагнути за Шпенглером «душу» культури, «психологію» її метафізичних першооснов через світ художніх форм¹.

Мета статті розкрити особливості культурного розвитку України в період національного відродження України за допомогою аналізу летописних джерел, висвітлених у них культурних явищах театрального, ярмаркового мистецтва, ролі І. Мазепи в розвитку книгодрукування і народної освіти, перших університетів.

У представленій статті робиться спроба провести діалектичний зв'язок між багатогранною історичною культурною картиною XVIII ст. і театральним мистецтвом в соціально-історичному контексті України. Роль політичних та історичних постатей (наприклад І. Мазепи) не отождествляється з їх соціальною діяльністю, а розкривається в контексті перспектив національного розвитку.

Виклад основного матеріалу. На початку XVIII століття адміністративною столицею густо заселеної і

добре розвинутої Гетьманщини був Батурин. Змінюються світоглядні масштаби і, відповідно стиль керівництва провідників ілюзорної автономії. Він стає більш обмеженим і прагматичним, позбавленим сміливого розмаху і завзятої рішучості, ватажків покоління Хмельницького.

Самійло Величко у своєму «Літописі» 1695 року занотує: «20 лютого прибули з Москви в Батурин музиканти-пруссаки, які сподівалися на якихось великоросійських персон, котрі з Прусії до себе їх підмовили та обіцяли достатньо винагородити їхні труди, але ту обіцянку перемінили і відпроварили їх із Москви ні з чим. Через це вони просили гетьмана, щоб були прийняті до нього на службу через таку свою супліку»².

В самій супліці німецьких заїжджих акторів сказано: «Уміємо ми на інструментах грати, комедії виправляти; є у нас чарівна ліхтарня, якою ми можемо виявляти щось, достойне подиву, тобто людську тінь чи образ чийсь на білій стіні чи на обручі, з'явлений різними кольорами так, що навряд чи й маляр штукаю своєю ліпше зміг би записати... Також один із нас добре вміє танцювати різні танці і перекидатися. Коли ми цими нашими вміннями будемо тобі до мислі, найясніший пане, то прийми нас, убогих, покинутих, створи, щоб наситилися ми від твоєї милості»³.

Із характеру цієї супліки видно, що мистецький рівень заїжджих німецьких комедіантів невисокий і перебуває на рівні ярмаркового мистецтва шпільманів, тобто гістріонів, а гетьман Мазепа був, безперечно, обіз-

¹ Шпенглер О. Закат Европы [The Decline of Europe], Novosibirsk, V O Nauka, 1993, 592 p. [in Ukrainian].

² Vely'chko S. Litopy's [Chronicle], Pereklav z kny'zhnoyi ukrayins'koyi movy' V. Shevchuk, Kyjiv, 1991, Vol. 2., P. 515 [in Ukrainian].

³ Ibidem, P. 517.

наний із кращими зразками тогочасного західноєвропейського сценічного мистецтва.

Пишність козацького, або мазепинського бароко надихають спогади недавнього героїчного минулого, яке сповнене прагненням віри через подолання безвіри, яке гнучке і яскраве, вишукане і декоративне, яке вражає уяву, прагне врівноважити світ культури і природи. Бароко – це світ у стані нетривких змін, воно дволике і багатозначне як і українська суспільно-політична дійсність XVIII ст. Тут доречно навести думку Субтельного щодо синтетичності бароко, яка відповідає нашій концепції українській полістилістичності: «Саме здатність до синтезу зробила бароко особливо принадним для українців, котра перебувала між православним Сходом та латинизованим Заходом»⁴.

Сільське господарство із застарілим реманентом і засобами господарювання становить в Гетьманщині головну форму життєдіяльності. Поширення кріпацтва та наявність плідючих ґрунтів посилює консервативні тенденції прив'язаності українського селянина до традиційних способів життя і відсутності професійної різноманітності. Хоча наприкінці XVIII століття з'явилися деякі нововведення: такі нові культури, як кукурудза і картопля; побудова млинів; прибуткове виробництво пшеничної горілки; розведення волів, овець, коней. Зберігається бджільництво і солеваріння.

Традиційні землеробські і тваринницькі продукти варилися і пеклися у пічі якнайменше двічі на день. Цінувався не так глиняний як мідний або срібний посуд: тарілки, полумиски, казани, кубки, фляші, штофи. У XVIII столітті одягалися так само, як і в старовину: селяни в полотняні сорочки, штани на очкурі або сіру чи чорну домоткану юпку, куртку або свиту до колін, взимку в кожух; козацька старшина носила жупани і кунтуші з довгими розрізними рукавами, широкі шовкові штани, чоботи-сап'янци; заможне жіноцтво мало і пишну нижню спідницю або ткану різнокольоровими квадратиками плахту, довгу вишиту сорочку.

На Лівобережній Україні, яка була більш динамічна в господарському відношенні, ніж Правобережжя, проводилися численні ярмарки, але до кінця століття, доки не відкрилися чорноморські порти, зовнішня торгівля була зосереджена переважно на Півночі. Росія і Польща розглядали Україну як джерело сировини, тому розвиток промисловості і грошового капіталу тут був багато слабшим ніж в митрополіях. Головна відмінність в розвитку ремесел і мануфактур Західної і Східної Європи полягала в їх зосередженості на селі під керівництвом підприємців-дворян. Імператорський уряд заснував великі текстильні фабрики на Слобідській Україні. Із початком торгівлі в чорноморських портах Україна перетворилася на житницю цілого континенту.

Правобережна Україна відіграє не таку значну роль в культурному житті України, як Лівобережна насамперед через те, що польська початкова освіта для селян була неприступною, а освіта в Гетьманщині, навіть в порівнянні з Росією, знаходилася на досить високому рівні. «За даними, зібраними в семи полках із десяти, – читаємо у Субтельного. – у 1740-х роках існувало 866 початкових шкіл, де в обсязі трирічного курсу викладалися основи читання та письма»⁵.

Культурно-мистецький розквіт у Гетьманщині початку і середини XVIII століття був яскравим, але досить короткочасним, бо вже на кінець століття незреалізоване та ізольоване від прогресивного світу українське суспільство огорнув непозбутній молох провінціалізму, як вторинності до імперських зразків. Київська академія, яка завжди мала певну релігійну орієнтованість, зрештою перетворилася на богословську семінарію, а провідні учбові заклади імперії тепер знаходились не в Україні, а в Росії.

Подібно до того, як під патронатом родини Медічі починається золота доба флорентійського мистецтва, в Україні за часів Івана Мазепи, а потім Кирила Розумовського, настає бурхливий економічний і культурний розквіт. Лівобережна Україна протягом 21-річного гетьманування Івана Мазепи, який успішно поєднує суспільні і особисті інтереси, досягає нечуваного культурно-освітнього поступу. Скориставшись прихильністю Петра I та замішанням, яке виникло в Речі Посполитій через козацьке повстання Палія та вторгнення шведів Мазепі вдається окупувати частину Правобережжя і короткочасно об'єднати Наддніпрянську Україну в 1703 році.

Мазепа будує чудові церкви, засновує численні школи і друкарні, в Києво-Братській колегії, а з 1701 року Києво-Могилянській академії, яку називали ще «Могило-Мазеповианской Киевской», збільшується кількість студентів і відкриваються нові корпуси. На цей час в Академії здебільшого викладають так звані "перелітні птахи", українські вчені-священники, які, діставши освіту в західноєвропейських університетах, повернулися, щоб викладати в Києві і з часом обійняти найвищі церковні посади Російської імперії: Феофан Прокопович. Стефан Яворський. Дмитро Туптало, Симеон Полоцький та багато інших.

На другу половину XVII – першу половину XVIII століття припадає розквіт українського шкільного театру, який розвинувся в цілком оригінальне мистецьке явище, хоча спершу був зорієнтований на єзуїтську драму, створену для пропаганди контрреформаційних ідей. «Поza школою ж, поза академією Україна не мала такої політичної верстви, королівського чи царського двору, біля якого міг би розвинутися поважний світський театр, що на перших кроках мусів бути і майже по всіх країнах був придворний», зауважує Д. Антонович⁶.

Неповторна особливість постановочного стилю українського шкільного театру пов'язана із тим, що, орієнтуючись на європейські художні зразки, він є часткою національної християнської культури і площадкового народно-містеріального театру. Таким чином, він має всі ознаки традиційного українського ігрової полістилістизму.

Адже від вистав народної драми, шкільних і вертепних спектаклів в українському театрі починається традиція написання віршованих драм на світові сюжети, риторичного та бомбастичного стилю, контрастного чергування епізодів – монтажної побудови сценічної дії, узагальнених образів-масок, соціальних побутових типів, вставних номерів хору, дійових масовок, умовної ігрової театральності, відкритого спілкування з глядачами.

У зв'язку з модернізацією російського суспільства і

⁴ Subtel'ny'j O. Ukrayina: Istoriya [Ukraine: History], Kyjiv, 1992, P. 179 [in Ukrainian].

⁵ Ibidem, P. 179.

⁶ Antonovy'ch D. Try'sta rokiv ukrayins'kogo teatru: 1619 – 1919 [Three hundred years of Ukrainian theater: 1619-1919], Praga, Ukrayin-s'ky'j gromads'ky'j vy'davny'chy'j fond, 1925, P. 23 [in Ukrainian]

подіями довготривалої російсько-шведської війни, яка знекровила не лише Росію, а й Україну, показавши слабкість козацької армії в порівнянні із західноєвропейськими регулярними військами, зміцнюється централізована влада Імперії. Після того, як Петро I відмовляється боронити Україну від протестантів-шведів 28 жовтня 1708 року Мазепа вирішує перейти на бік Карла XII, прагнучи запобігти спустошенню свого краю. Петро I віддає анафемі свого колишнього дорадника Мазепу, нищить Батурин, послідовно обмежує українське самоврядування і починає масові гоніння на козаків, як потенційних ворогів Російської імперії.

У травні 1709 року російські війська зруйнують Січ, а 28 червня 1709 року дістають безперечну перемогу над шведами в Полтавській битві, яка кладе кінець планам Карла XII підпорядкувати собі Північну Європу та намаганням українців відокремитися від Росії. Вбитий горем втікач Мазепа помирає біля турецьких Бендер 21 вересня 1709 року, а 1722 року Малоросійська колегія – урядовий орган Москви, який складався із постійно перебуваючих на Україні шести російських урядовців, – дістає право ділити владу з гетьманом.

Відтепер старшина Лівобережжя уникає громадських справ, натомість зосередившись на приватному житті. Російська Таємна канцелярія запроваджує принцип «слова й діла», за яким переслідуються найменша незгода або критика, заохочується підозрілість і донос. Таким чином, страх і нерішучість, байдужість і безвідповідальність поширюються в українському суспільстві.

Ідею української автономії підхоплюють «мазепинці» на чолі з Пилипом Орликом. Утворивши першу українську еміграцію і склавши проект так званої Бендерської конституції на випадок здобуття влади в Україні, в союзі з кримськими татарами і Оттоманською Портою на початку 1711 року вони починають безуспішний похід проти росіян на Україні. Згідно конституції в автономній Україні мали б бути обмеженими гетьманські прерогативи, зменшена соціальна експлуатація, збережений особливий статус запорожців. Але намагання знайти підтримку в багатьох європейських столицях, куди їздили «мазепинці», не знайшло відгуку.

«Золоту осінь» відродження своєї автономії переживають українці за Лівобережного гетьмана Кирила Розумовського (1750 – 1764) – президента Імператорської Академії наук, брата морганатичного чоловіка імператриці Єлизавети Петрівни Олексія Розумовського – простого вродливого козака з Гетьманщини. Він модернізує козацьке військо, упорядковуючи його підготовку, вдосконалює артилерію, розділяє край на 20 повітів, запроваджуючи у 1763 році складну систему судочинства, вибираючи суддів з маєтної знаті. Козацька старшина, користуючись частою відсутністю гетьмана, нарешті цілком перетворюється з корпусного офіцерства на типове дворянство, називаючи себе шляхтою.

Кирило Розумовський протягом 14-ти років свого гетьманування створює у Глухові європейську столицю з величними палацами, англійськими парками, кав'ярнями і французькими модами, хоча навіть в 60-70-ті роки палаци вельмож в Україні будувалися рідко. Українські дворяни, заохочені імперськими перспективами, почали відмовлятися від свого старосвітського барвистого

вбрання і переходити на європейський стиль одягу і побуту, розмовляти російською чи французькою мовою.

У 1751 році Розумовський будує у Глухові театр на європейський взірць, запрошуючи на гастролі італійські оперні групи, влаштовуючи концерти, оперні, балетні і комедійні вистави російською, французькою та італійською мовами.

У Розумовського був великий оркестр і своя акторська трупа, силами якої була поставлена комічна опера невідомого автора «*Ізюмський ярмарок*» («*La Cioire e Nizim*») з очевидною орієнтацією на італійські оперні зразки. Вистава йшла на французькій мові і була показана в грудні 1751 року. (Зауважимо, що «ярмаркова» тематика твору якнайкраще відповідала українським ігровим традиціям.)

Із списків репертуару, які збереглися, відомо, що виставлялися комедії Мольєра «Витівки Скапена» і «Вимушене одруження» в російських перекладах Василя Теплова⁷. Ще в 1737 році граф Рум'янцев створив у Глухові музичну школу, з якої поїхали до Петербурга, а потім на навчання до Італії М. Березовський і Д. Бортянський. Розумовський запрошує на керівництво своєю великою співацькою капелю регента Львівської архієпископської капели, музиканта і композитора Андрія Рачинського.

До 40-х років XVIII століття відносяться перші відомості про нову форму українського площадкового театру – театр балагана, в якому збережено стиль маски і метод імпровізації в загальному ігровому полістилізмі. Пов'язаний з українською ярмарковою культурою і розвитком міста, балаган стає продовженням традиції мандрівних лицедіїв – скоморохів, водночас виявляючи чітку тенденцію до професіоналізації акторської праці: з'являється форма антрепризного театру з підприємцем і робітниками-виконавцями, вхід платний та інше.

На великому майдані під час ярмарку ставили дощаний напівциркульний намет – балаган і влаштовували невибагливі видовища для народної розваги. Виступи могли тривати цілий день. Глядач цих видовищ був дуже різним: сільський і міський, бідний і багатий, освічений і неосвічений, шляхетно-вельможний і безродний. Відповідно і вистави балагану були строкатими: інтермедії, сатиричні жарти, виступи гімнастів і дресирувальників ведмедів, лірників і кобзарів.

Перед входом до намету балагана височіла надбудова – своєрідна естрада-майданчик за назвою «раус», на якій перед виставою з'являвся дотепний закликач-імпровізатор і каламбурист у яскравому вбранні – такий собі український Арлекін – слуга просценіуму. Він кричав до перехожих, розмахуючи шапкою: «Гей, коноводи, воловоди, люлечники, табачники, шильники, мильники, селяни, городяни, міщани, крамарі, шинкарі, дьохтярі, торговці, покупці, шаповали, коновали, шевці, кравці, проїжджі, прохожі, домові, ярмаркові, миряни, жици, цигане – добрі люди! А сходитьесь, сходитьесь, сходитьесь! Ради послушайте, табаки понюхайте, а я щось скажу! Ото скажу! Ото скажу!»⁸. Заклик повторювався тричі, після чого Закликач звертався до перехожих чіпляючи їх запитаннями, жартами і вихваланням «знатної комедії» з провокацією дотепного діалогу. На майданчику раусу з'являлися актори у сценічних костюмах, розігру-

⁷Berkov P. Istorija russkoj komedii XVIII v. [The history of the Russian comedy of the 18th century], Leningrad, 1977, P. 27, 44 [in Russian].

⁸Ukrayins'kyj dramaty'chny'j teatr: Nary'sy` istoriyi v dvox tomah [Ukrainian Drama Theater: Essays on history in two volumes], Kyjiv, Naukova dumka, 1967, Vol 1, P. 56 [in Ukrainian].

валися окремі епізоди вистави – все це нагадує український вертеп.

Розвиваючи традиції площадкового народно-містеріального театру, балаган більш свідомо звертається до світового театрального досвіду: на його сцені з'являється персонаж на ім'я Херлікін, буффоні трюки в інтермедіях і на раусі влаштовує Гаєр. На сцені балагану розігруються інтермедії, які дісталися йому в спадок від українського шкільного театру, а також ті, які були написані пізніше або потрапили в рукописні збірки кінця XVII – XVIII ст. (Дернівська, Титовська та ін.). Так, наприклад, історія про те як шляхтич хоче поневолити селян і збагатитися на їх продажі, але невмирущий блазень в особі Гаєра все викриває і всіх карає, встановлюючи справедливість.

Мистецтво балагана розвивалось одночасно із розвитком українського міста. Після реформи 1861 року він поповнився акторами і оркестрантами колишніх кріпацьких театрів. Поступова «цирквізація» театрального видовища набуває домінуючого значення, збільшуються естрадні номери і на кінець XIX століття балаган поступається місцем цирку, в якому до сьогодні збережені балаганні пантоміми, ексцентриади, феєрії, аранжуванні килимним клоуном – розумним Арлекіном площадкового театру.

Слід також відзначити такий вид ярмаркових видовищ як «райок», який також належить до демократизованих, навіяних урбанізацією та ще й технізацією видів площадкового мистецтва. Мотаючи стрічку з одного барабанчика на інший у своїй розмальованій скринці зі збільшувальним склом, раєшник коментував в імпровізованій жартівливій манері картинку військових баталій, мальовничі краєвиди, жанрові сценки. Виникнувши наприкінці XVIII століття і ставши своєрідним попередником кінематографа, райок існував в Україні до початку XX століття, об'єднавши таким чином український площадковий народно-містеріальний театр з новітніми театральними і кінематографічними формами народних розваг.

Катерина II завершила розпочату Петром I справу ліквідації Гетьманщини, яка стала ключовим явищем української історії в її державотворчих пориваннях і надихаючим прикладом національного самоврядування. Розлучена самостійницькою петицією козацької старшини, прийнятої на раді в Глухові 1763 року, вона видає наказ про остаточне скасування української автономії і призначає генерал-губернатором Лівобережжя російського полководця Петра Рум'янцева. Перед закінченням успішної війни з турками, в якій запорожці допомагали російській короні, Катерина II віддала наказ вдруге зруйнувати Запорізьку Січ (Нову Січ). Таким чином завершилось велике російське завоювання Півдня і виникнення явища кубанських козаків з втікачів-запорожців.

Хоча козацтва на Правобережжі у XVIII столітті власне не існувало, час від часу виникали широкі прояви селянського опору владі польських магнатів «Соціальне розбійництво» (за англійським істориком Еріком Гобсоном), як типове явище новітньої Європи породжує на Правобережній Україні гайдамаків і гайдамаччину. 1768 рік став роком Коліївщини – останнього великого гайдамацького повстання проти польських феодалів під проводом запорожця з Лівобережжя Максима Залізняка та сотника з охорони Стефана Потоцького – Івана Гонти, яке було придушене через зрадливу допомогу росіян.

Погіршення становища селян офіційно пояснювалось відсталістю малоросів, а старшину заохочували до русифікації маєтками і чинами, посадами і привілеями, закріпле-

ними 1785 року «Жалуваною грамотою дворянству». У такий спосіб викорінювались звичаї і традиції Козацької України. В зв'язку з адміністративною реорганізацією централізованої імперії у 1781 році всі українські установи і армія були замінені відгалуженнями російської військово-бюрократичної системи, а 1783 року українські селяни були позбавлені права залишати своїх панів, тобто стали юридично закріпаченими, що означало кінець староукраїнської доби і староукраїнської культури.

Висновки. Таким чином, прагнучи проникнути у внутрішнє життя людини за допомогою мистецтва, доходимо висновку про «національну психологію форми» (Violefflin), як діалогічну і, у зв'язку з цим, полістилістичну, обумовлену строкатою багатшаровістю соціально-політичного та історичного контексту старої України. Як висновок з даного дослідження і визначення подальшої перспективи наукових розвідок у даному напрямку ми можемо сформулювати поняття національного архетипу або «великого наративу» («grand narrative») стосовно українського культурно-філософського тексту як полістилістичного та ігровою, яке викристалізовується у взаємозв'язку з особливостями суспільно-історичного національного дискурсу.

Potapova Lidiya. Philosophical and historical aspects of the cultural and artistic prosperity in Ukraine in the XVIII-th century. The article examines the philosophical and historical aspects of the development of theatrical, chronicle art in the eighteenth century in the context of social and political changes, reveals the inner life of society through the philosophy of culture. **The purpose** of the article is to reveal the peculiarities of the cultural development of Ukraine during the national revival of Ukraine with the help of analysis of chronicle sources, the cultural phenomena of theatrical and fair art, the role of I. Mazepa in the development of book printing and public education, the first universities. **The research methodology** is subject to the purpose of the article and is based on a descriptive method, historical and analytical is also used. cultural-contextual approaches. **The novelty of the study.** The author tried to conduct for the first time in the presented article a dialectical connection between the multilayered historical cultural picture of the 18th century. and the theatrical art in the socio-historical context of Ukraine. The role of political and historical figures (for example, I. Mazepa) is not identified with their social activities, but is revealed in the context of the prospects for national development. **Conclusions.** Proceeding from the purpose of the article, we come to the conclusion that there is a kind of "national psychological form" due to the multi-layered and differential nature of the socio-political context of the nation.

Key words: culture, art of theater, agriculture of the XVIII century, Ukrainian society of the XVIII century, Cossack baroque, national culture, Christian culture.

Лідія Потанова – викладач кафедри суспільних наук та українознавства Вищого державного навчального закладу України «Буковинський державний медичний університет». Коло наукових інтересів: філософсько-антропологічні проблеми людинознавства, історія української культури, валеологія. Автор понад 50-ти наукових статей і тез, співавтор 2-х монографій.

Lidiya Potapova is a lecturer of the Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of Higher State Educational Establishment of Ukraine «Bukovinian State Medical University». Research interests: philosophical and anthropological problems of human studies, history of Ukrainian culture, valeology. She is the author of more than 50 scientific articles and theses, co-author of 2 monographs.

Received: 24.04.2018

Advance Access Published: June, 2018

© L. Potapova, 2018